

FILOLÓGIA

EGY SOSEM VOLT SAPPHÓ-VERS MAGYAR FORDÍTÁSAIRÓL

Sapphó költeményeinek legelső magyar fordításai 1787-ben láttak napvilágot Révai Miklós *Elegyes versei* között.¹ A *Szerellem hathatósága* címen megjelentetett dal a lesbosi költőnő egyik leghíresebb műve. Pseudo-Longinos *A fenségről* című írásában idézi négy szakaszát, amelyből hármát már Catullus is lefordított latinra.² Magyarországi népszerűségére jellemző, hogy a mai napig húsz különböző fordítása látott napvilágot.³ Idézzük most föl Révai átültetésében:

Boldog az, szem közt veled öszve ülvén
A' ki tsak téged' mosolyodni szemlél,
'S bájoló nyájas szavadat meg ájult
Tsendesen hallja.

¹ Révai Miklós *Elegyes versei*. Pozsony 1787. III. ének, *Szerellem' hathatósága: Száfo éneke*. 122., IV. ének, *A' rózsa, Száfo éneke' darabja*. 123.

² Pseudo-Longinos 10, 2, Catullus 51, vö. Borzsák I., *Otium Ca-tullianum*. Acta Ant. Hung. 4 (1956) 211–219. A Sapphó vers a Lobel–Page kiadásban a 31. töredék. Az újabb szövegkiadások is a Lobel–Page számozást követik, ezért a továbbiakban én is eszerint idézem a töredékeket. Mértékadó Sapphó-kiadások ezzel a számozással: Lobel E.—Page, D., *Poetarum Lesbiorum Fragmenta*. Oxford 1955, Voigt, E. M., *Sappho et Alcaeus*. Amsterdam 1971 (ez a létező legalaposabb kiadás), Campbell, D. A., *Greek Lyric I*. Cambridge, Massachusetts—London 1982 (a töredékek angol fordításával).

³ Révai Miklós 1787, Édes Gergely 1803, Fabchich József 1804, Naláczi István 1815, Kölcsey Ferenc 1827, Csemiczky Sándor 1830, Kis János 1841, Hegedűs István 1882, Pecz Vilmos 1877, Radó Antal 1885, Reményi Ede 1891, Ady Endre 1909, Doby Andor 1913, Darkó Jenő 1918, Kallós Ede—Radó Antal 1921, Csengeri János 1926, Kerényi Károly 1935, Trencsényi-Waldapfel Imre 1942, Franyó Zoltán 1946, Devcecsi Gábor 1959.

Én mihelyt látlak, szavamat felejtve
 Nyelvem el némul, ereimbe égő
 Tűz szökik szélylyel, szemeim merülnek
 Kétes homályba.

Borzadoz testem, 's a' hideg veríték
 Ūt ki, jár szívem dobogó veréssel,
 Változom színben, nehezen lehellek,
 Életem el fogy.

Révai másik versfordítása, *A rózsza, Száfó éneke darabja* sokkal kevésbé ismert, noha 1957-ben Vargha Balázs újra kiadta a *Homér és Osszián* című antológiában.⁴ Ugyanitt látott napvilágot újból Édes Gergely *Zaffó a' rózsáról* című fordítása is, amelynek első kiadása 1803-ban jelent meg.⁵ A rózsáról szóló dal korántsem ért el akkora népszerűséget, mint az előbb idézett *Szerelem hathatósága* (L.-P. 31). Révain és Édes Gergelyen kívül mindössze Fabchich József ültette át magyar nyelvre 1804-ben.⁶ A magyar fordítók nem tüntetik föl, hogy milyen forrás alapján dolgoztak. Vargha Balázs jegyzetei nem utalnak arra, hogy melyik görög töredék fordítása *A rózsáról*, a sajtó alatt levő *A magyar ókortudomány bibliográfiája 1951–1975*⁷ pedig csak kérdőjellel jelzi a problémát. E három fordítás eredetijét a mai napig nem azonosították. Nem is csoda. A legújabb Sapphó-kiadások 264 töredéket tartanak nyilván, de *A rózsáról* című versnek vagy akár csak hasonló motívumnak nyoma sincs e töredékek között.⁸

⁴ *Homér és Osszián*. Szerk. Vargha Balázs. I. Bp. 1957. 42. Ugyan-ez a vers Édes Gergely fordításában I. m. 43.

⁵ *Zaffó a' rózsáról*. Édes Gergely *Íramati és danái*. Vác 1803. 180.

⁶ Fabchich József: *Pindarus, Alceus, Zaffo, Stezikorus, Ibikus, Anakreon, Bakkilides, Szimonides, Alkmán, Arkilokus*. Győr 1804. 165.

⁷ Ezúton mondok köszönetet a kötet szerkesztőjének, Ritoók Zsigmondnak, hogy lehetőséget adott a kézirat használatára. A kötet 1987-ben (1986-os dátummal) megjelent Budapesten a fenti címen,

⁸ Az előbb említetteken kívül az alábbi kiadásokat és fordításokat használtam: Reinach, T.: *Alcée, Sappho*. Paris 1960², Treu, M.: *Sappho*. München 1963³, Snell, B.—Franyó Z.: *Sappho, Alkaios, Anakreon, Frühgriechische Lyriker III*. Berlin 1976, Davenport, G.: *Archilochos, Sappho, Alkman*, Berkeley. Los Angeles, London 1980, Diehl, E.: *Anthologia Lyrica Graeca*. Lipcse 1923, Bergk, Th.: *Poetae Lyrici Graeci*. Lipcse 1882⁴.

A húszadik, de már a tizenkilencedik század kiadói sem vették föl ezt a dalt Sapphó művei közé. Fölvetődik a kérdés, hogy ki a töredék szerzője, milyen kiadásból fordítottak Révaiék, és hogyan került Sapphó költeményei közé ez a kakukktójás.

Lássuk először, hogy a három fordítás milyen fogódzókat nyújt további kutatásunkhoz:

Fő király aszszonyt ha az Isten adna
A' virágoknak, fejedelmi fénybenn
Aszszonyúl nyilván nekik a' mosolygó
Rózsa adatnék.

Mert ez a' földnek kiesén ki színlő
Fénye, tündöklő szeme a' mezőnek,
Pillógó zómántz, tele tűzzel égő
Réti ragyogvány.

Mint lehell kedvet, mosolyog szerelmet,
Mint lebeg gyengén leveles kis ágon,
Terjedő bimbón pirosúl feselve,
Illatot oszlat.
Révai Miklós 1787

Adni a' boldog Jupiter Királynét
A' virágoknak ha akarna; méltánn
A' piros rózsát egyedül emelné
Trónus' ölébe

Mert ez a' föld' leggyönyörűbb remekje
A' mezők' fénylő szeme' fénye, kerti
Bársony és minden ragyogó dicsőség'
Kincse magábann.

Illatoz gazdag levelinn szerelmet
Mellyet enyhíthet buja köntösével
A' midőn játszik, mosolyos 's Zefirrel
Közli szerelmét.
Édes Gergely 1803

Az virágoknak Iupiter királyt ha
Tesz, királyságot közel érne Rózsa.
Dísze az földnek, veteménynek és szöm
Fénye virágnak,

Hajnala rétnek, szikra hányta szépség,
 Kegy Venus szerző, szerelem lehellő,
 Szép levél színes, nevet égre tokja,
 Burkos az ága.

Fabichich József 1804

A következő egyezések találhatók a három fordításban: 1. Mindhárom sapphói strófában íródott. 2. Mindhárom utal a fő Istenre, latinos formában Jupiterre, Fabchich pedig Venusra is. A latin alak nem meglepő, a korszak többi fordításában is rendszeresen szerepel a görög Aphrodité helyett Venus, Zeusz helyett Jupiter stb.⁹ 3. Édes és Révai fordításából következtetni lehet a szellő említésére, feltehetőleg Zephyros alakban. A rózsza (rhodon) és a virág (anthos) szintén nyilvánvalóan előfordul az eredetiben.

Még e keresést megkönnyítő vezérszavak és formai sajátosságok segítségével sem lépett elő a keresett költemény a görög antológiák verstömegéből. A vers terjedelmi és esetleges formai problémáira utalt ugyanakkor az, hogy a Fabchich-féle változat egy szakasszal rövidebb, mint a másik kettő.

A korabeli fordítási gyakorlatban nem állt példa nélkül a lírikusok (sőt filozófusok) töredékeinek önkényes összekötése, netán újonnan írt versekbe való beolvasztása. Erre két példát említenék. Az egyik E. Billardon de Sauvigny 1777-ben publikált francia nyelvű Sapphógyűjteménye. A fordító nyíltan bevallja: „Il ne nous reste de Sappho que des fragments. J'ai cru devoir réunir ceux qui me paroissent avoir quelques rapports entr'eux.”¹⁰ A kötetben az egy-két soros töredékek hosszabb ódákká állnak össze, amelyeket szabad átköltések és eredeti költemények követnek.

A másik példa még meglepőbb. Alapja egy irodalmi fikció. Egy Russa hevű hajó kikötött Leukas szigetén. A hajón utazó orosz Ossur, „celebre letterato di Pietroburgo” fölfedezte Sapphó sírját, benne „alcuni papiri”, melyek Sapphó elveszett műveit tartalmazták. Az olasz nyelvű „fordítások” ezekből a papiruszokból készültek. A nagyobb hitelesség alátámasztására az olasz versezetek valódi töredékek fordításait görgették soraikban. Az egész kötet Sapphónak

⁹ Vö. Fabchich: *I. m.* 158. 1, 160. 9, 161. 10, 164. 34. töredék.

¹⁰ *Poésies de Sappho suivies de différentes poésies dans le même genre.* Amsterdam 1777. 11. Filozófusok töredékeinek önkényes rekonstruálásához ebben az időszakban vö. Steiger K.: *Egy elfelejtett Hérakleitos-töredék.* Ant. Tan. 30 (1983) 175–176. Steiger Schleiermacher 1807-es rekonstrukciót vizsgálja.

Phaón iránt érzett lángoló (és irodalomtörténetileg nem igazolt) szerelméről szól.¹¹

Billardon de Sauvigny kötetének második ódája a *Sur la rose*. A fordító jegyzetben hívja föl a figyelmet arra, ami egy olvasójának a figyelmét sem kerülhette el: ez a vers jobban illik az anakreóni dalok, mint Sapphó művei közé. Az inkább átköltött, mint fordított költemények gyanús környezete és a két a-b-b-a rímelésű versszak formája egyébiránt csökkenti a vers hitelességének érzését. Mindenesetre a második sorban föltűnik Jupiter és az ötödikben a zéphire, ahogy ezt a magyar fordítások alapján elvártuk. A francia és a három magyar fordítás megjelenésének évéből (1777–1804) arra lehetne következtetni, hogy a közös forrás egy XVIII. századi görög lírai antológia vagy Sapphó-kiadás lehetett. A Magyarországon hozzáférhető XVIII. századi görög, görög-latin és a modern (német, francia, olasz) nyelvekre fordított antológiák és szövegkiadások átvizsgálása után azonban kiderült: a filológusok e században sem tartották Sapphó művének a rózsáról szóló költeményt.

Időben visszafelé haladva eljutottam az első görög-latin kiadásig, az 1560-ban Párizsban kiadott Stephanus-féle lírai antológiáig.¹² E kiadás utolsó Sapphó-törödékeként szerepel a rózsavers — prózában. Az eredetije ugyanis Achilleus Tatiós i. sz. V. századi regényíró szerelmes regényének részlete.¹³ Ezek után nem véletlen, hogy az egyes fordítások formailag eltértek egymástól (versszakok száma, versforma). Inkább az a különös, hogy Révai, Édes Gergely és Fabchich egyaránt sapphói strófában fordította — a prózarészletet. A korabeli fordítási gyakorlat ismeretében azonban ez is könnyen magyarázható. Fabchich pl. 43 Sapphó-törödéket fordít le, méghozzá

¹¹ *La Faonide*. Inni ed odi di Saffo. Tradotti dal testo greco in metro italiano da S. I. P. A., Crispoli 1792. A Phaónra vonatkozó antik források teljes gyűjteménye megtalálható Voigt, E. M.: *I. m.* 158 skk. Sapphó egyetlenegyszer sem említi Phaón nevét. A sajnálatosan csekély számú magyar nyelvű Sapphó-irodalomból ide kívánkozik Fináczy E.: *Sappho és Phaon*. EPhK 6 (1882) 105–111.

¹² Stephanus, H.: *Carminum poetarum novem lyricae poeseos principum fragmenta Alcaeï, Sapphus, Stesichori (...) nonnulla etiam aliorum*. Paris 1560. Én a második kiadást használtam, amely közös címlappal, egybekötve tartalmazza Pindaros ódáit és az előbbieken felsorolt lírikusok törödékeit: *Pindari Olympia, Pythia, Nemea, Isthmia, Caeterorum octo lyricorum carmina, Alcaeï, Sapphus, Stesichori, Ibyci, Anacreontis, Bacchylidis, Simonidis, Alcmanis nonnulla etiam aliforum, omnia graece et latine*. Antwerpen 1567².

¹³ *Achilleus Tatius* 2, 2–3. Ed. Hercher, R.: *Erotici Scriptores Graeci*. I. Lipcse 1858, 58.

két epigramma kivételével valamennyit sapphói strófában. Azokat a darabokat is, amelyek nyilvánvalóan egészen más versformában íródtak. Fabchich tehát Sapphót konok következetességgel sapphói strófában fordította. A XIX. század harmincas éveiiig az a jellemző, hogy a fordítók vagy sapphói strófát használnak (pl. Ungvárnémeti Tóth László, 1818. és a 3. jegyzetben említettek), vagy elszakadnak minden kötött formától (Nalácz István 1815, Csemiczky Sándor 1830).

Lássuk tehát a forrást, amelyből H. Stephanus, Billardon de Sauvigny és a magyar fordítók merítettek: „Ha Zeus királyt akart volna adni a virágoknak, a rózsza uralkodnék a virágok fölött. Ő a föld dísze, a növények ékessége, a virágok szemefénye, a liget pírja. Illata Erósé, Aphrodité tudja barátjának, illatozó szirmokat bont, rebbenő levelekkel pompázik, levelei Zephyros szellőjére mosolyognak.” Kérdés, hogy miért tekintette H. Stephanus ezt a prózarészletet, amelyben semmi sem utal az aiól dialektusra, az aiól lírára, egyáltalán valamiféle versformára ill. a lesbosi költőnőre éppen Sapphó versének. Talán az idézetet megelőző két sor adta ezt a — nem túlságosan meggyőző — ötletet: „A lány először Homérostól énekelte az oroszlán és a disznó küzdelmét, aztán egy lágyabb múzsza dalába fogott, a rózsza dicséretét zengte.” Ez a lágyabb múzsza lenne Sapphó, a férfilelkű költő?¹⁴ Stephanus nem vesződik sokat döntése indoklásával: „Apud Achillem Tatium, lib. 2. De Leucippe et Clitophonte, inventur sequens encomium rosae, ex oda quadam in prosaicam oratione dissolutum. Existimatur autem oda illa Sapphus esse.”¹⁵ Elképzelhető, hogy ő is átvette valahonnan ezt a feltevést, az „existimatur” azonban nem árulja el, hogy honnan.

Számunkra van még egy megválaszolendő kérdés: vajon biztos-e, hogy Fabchichék valóban Stephanus kiadását használták? Már az eddigiekből is fölöttébb valószínű, hiszen a Magyarországon őrzött kiadások közül ebben találjuk meg a rózsáról írott töredéket. De a valószínűséget bizonyossággá tehetjük, legalábbis Fabchich és Édes esetében. Fabchich művének hosszadalmas címe következőképpen hangzik: *Vas vármegyei Köszögi Fábchich Iózsef az Magyar föl állítandó Tudós Társaságnak az XIedik szám alatti tagjátul magyarra fordítottatott Pindarus, Alceus, Záfő, Stezikorus, Ibikus, Anakreon, Bakkilides, Szimonides, Alkmán, Arkilokus*. Ha ezt a listát egybevetjük a Stephanus által kiadott szerzők névsorával, még a nevek sorrendje is pontosan megegyezik (egyedül Archilochossal bővült Fabchich listája).¹⁶ A Sapphó-töredékek fordításának sorrendje is megegyezik

¹⁴ Horatius *Epist.*, 1, 19, 28, Voigt, E. M.: *I. m.* 174.

¹⁵ Stephanus, H.: *I. m.* 1567, 33.

¹⁶ Vö. 12. jegyzet.

a Stephanus-kiadásával. Rúadásul a rózsaversen kívül más olyan töredékek is szerepelnek Fabchichnál, amelyeket csak Stephanusnál találunk meg együtt ilyen formában. Ilyen pl. a L.-P. 55. töredék („Halni fogsz holton, soha senki sem szól Rólad . . .”) bővebb formája, amely egy versszakkal megtoldja az eredetit, s amelyet Édes Gergely is így fordított le.¹⁷

Ugyancsak a Stephanus-féle kiadásból származik egy másik verssé fogalmazott prózarészlet, a bevezetőben említett L.-P. 31. töredék („Boldog az, szem közt veled öszve ülven . . .”) különös változata. Plutarchos leírja Démétrios-életrajzában Antiochos és Stratoniké szerelmét, amelyet Sapphó soraival jellemez: „Hogy tehát megbizonyosodjék, egész napokon át Antiochos szobájában tartózkodott, és mikor valami csinos fiú vagy fiatal nő meglátogatta, gondosan figyelte betege arcát és mindazokat a külső jeleket, amelyekből következtetni tudott a lelkében végbemenő hangulatváltozásokra. Erasistratos azt tapasztalta, hogy amikor más ment be hozzá, Antiochos magatartásán semmi változás sem volt érezhető, de mikor Stratoniké látogatta meg, akár egyedül, akár Seleukos társaságában, újra meg újra megfigyelhette rajta azokat a testi elváltozásokat, amelyekről Sapphó beszél. Antiochosnak is elakadt a hangja, lángvörös lett az arca, elsötétült a tekintete, arcán veríték gyöngyözött, heves szívdobogás fogta el, az ájulás környékezte, és halottsápadt lett.”¹⁸

A prózai bevezetés Fabchichnál beleolvad a voltaképpeni töredékbe, Seleukos pedig átalakul nővé:

Jött akár hány bé, egyaránt meg állott:

Változott máskép Stratoníce szinben,

- Jövsz ha szű társul Szeleúce, vagy nem:
Az szava néma.

Láng piros, szól szöm, buzog az verőték,

Vére rend nélkül szökik: új erővel

Végre meg gyöztét követé veszélyes

Sárga bolondság.¹⁹

¹⁷ A töredék szokásos terjedelemben Fabchich, J.: *I. m.* 160. 5–6. töredék, kibővített formában 163, 25. Édes Gergely e verset *Zaffó egygy dúsz asszonyhoz* címmel fordítja le, *Íramati és danái* 179. A két változat néhány különbsége Fabchich és Édes eltérő interpretációjának következménye. Megjegyzendő, hogy az eredetileg glyconeus²⁶ sorfajttával írott verset mindketten sapphói strófában fordítják. Édes fordítását lásd még *Homér és Osszián I.* 41–42. A versformához Voigt E. M.: *I. m.* 15–20, 75–76.

¹⁸ Plut. Dem. 38, 4, Máthé E. fordítása.

¹⁹ Fabchich J.: *I. m.* 159–160, 3.

Fölvetődik a kérdés, hogy fél évszázaddal a nagyszerű Wolf-féle Sapphó-kiadás megjelenése után nem túlságosan provinciális tudóskodás-e még mindig Stephanus XVI. századi művét használni?²⁰ Nem akarom védeni Fabchichot, Édest, Révait, hiszen a Wolf-kötet több példánya is rendelkezésükre állt. Mégis, gondoljuk csak meg, hogy mind az idézett francia, mind az olasz fordítás a Stephanus-kiadás segítségével készült 1777-ben ill. 1792-ben.²¹ Lemaradásunk tehát nem volt olyan egyértelmű. *A rózsáról* szóló töredék pedig, bár igazat kell adnunk Billardon de Sauvignynak, hogy nem nagyon hasonlít egy Sapphó-versre, nem csoda, hogy három magyar költőt is megragadott. A szentimentalizmus és romantika határán élő férfiak számára egy költőnőtől éppen ez volt az igazán elfogadható hang, nem pedig a „mascula Sappho” mindent fölperzselő lobogása.²²

NÉMETH GYÖRGY

ELFELEDETT ÉS ISMERETLEN MAGYAR ÍRÓLEVELEK II.

BARÓTI SZABÓ DÁVID KIADATLAN LEVELE ÉS ELFELEJTETT VERSE

Noha a magyar klasszicista verselés s hazai tájszógyűjtés jelentős úttörője körül némi mozgást tapasztalhattunk az elmúlt évtizedekben,¹ munkássága körül ma is sok a tennivalónk s adósságunk: pl.

²⁰ Wolf, J. Chr.: *Saphus, poetriae Lesbiae fragmenta*. Hamburg 1733.

²¹ Az olasz fordító az egyik verset (L.-P. 114) Stephanus latin fordításában idézi: *Virginitas, virginitas, quo abis me relicta? / Non amplius veniam ad se, non amplius veniam!* Stephanus, H.: *I. m.* 1567, 28. *La Faoniade*. 1792, 26.

²² Vö. 14. jegyzet.

¹ Vö.: Rónay György: *Baróti Szabó Dávid* It. 1955. 304–326. l.; Tarnai Andor: *A deákos klasszicizmus s a Milton-vita*. ItK. 1959. 67–85. l.